

MILAN ZNOJ
ČESKÉ SPORY
O LIBERALISMUS:
MASARYK
A HAVEL

KAROLINUM

POLITEIA

České spory o liberalismus:

Masaryk a Havel

Milan Znoj

Recenzovali: prof. JUDr. Jiří Příbáš, DrSc.

PhDr. Michal Kopeček, Ph.D.

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

MSMT
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2024

Edici Politeia řídí Milan Znoj a Matěj Spurný
Redakce Vendula Kadlečková
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2024

© Milan Znoj, 2024

ISBN 978-80-246-5752-3

ISBN 978-80-246-5771-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Věnováno Václavu Žákovi
a Svobodným demokratům (OH),
kteří to zkusili.

OBSAH

11	PŘEDMLUVA
23	ČÁST PRVNÍ Teorie liberální demokracie
26	KAPITOLA PRVNÍ Liberální a demokratické principy ve spojení
28	Liberální proceduralismus versus akční jednota lidu
31	Demokracie jakožto liberální proceduralismus
36	Demokratický proceduralismus
45	KAPITOLA DRUHÁ Historické typy liberální demokracie
45	Parlamentní demokracie, stranická demokracie, demokracie publika
51	Nástup stranické demokracie
54	Změny politických režimů v meziválečné době
58	Začátek konce stranické demokracie na Západě

61	ČÁST DRUHÁ
	Masarykova nespokojenost s liberalismem
62	KAPITOLA PRVNÍ
	Realistické pojetí národa
64	Liberalismus na přelomu století
66	Skupina realistů
69	Pochybnosti nad realismem
71	Realismus jako specifická verze českého aktivismu
73	Politický projekt národa
75	KAPITOLA DRUHÁ
	Spor o liberalismus: Masaryk a Kaizl
76	Obraz sporu v osobní korespondenci
80	Národní humanita a liberalismus jako předmět vzájemného sporu
82	Masarykovy výhrady vůči liberalismu
85	Socializace státu
88	Dělnická otázka
93	KAPITOLA TŘETÍ
	Politická idea federace
94	Nepolitická politika
96	Palacký jako bezpečné vodítko <i>cum grano salis</i>
99	Moderní přirozené právo a přirozené právo národní
101	Přirozené právo a princip federace
103	Princip federace a tendence k centralizaci
106	KAPITOLA ČTVRTÁ
	Liberalismus a krize moderní doby
108	Česká humanita proti liberalismu anebo ve spojení s ním
111	Krize Západu
115	Vítězství demokracie
118	Masaryk a katastrofy 20. století
121	ČÁST TŘETÍ
	Havel ve sporu o občanskou společnost
122	KAPITOLA PRVNÍ
	Liberalní konsenzus: „havlůvský liberalismus“ a neokonzervatismus
133	KAPITOLA DRUHÁ
	Nepolitická politika
135	Antipolitika disentu
143	Mravní populismus
154	Občanská společnost

160	KAPITOLA TŘETÍ
	Občanská společnost versus mafiánský kapitalismus
162	„Občanský duch Západu“
167	Neoliberální paradigma a variace konzervatismu
178	Občanská revolta
182	Mafiánský kapitalismus
188	ZÁVĚR
	„Havlovský liberalismus“ masarykovské provenience?
204	EDIČNÍ POZNÁMKA
206	REJSTŘÍK JMENNÝ
208	VĚCNÝ REJSTŘÍK

PŘEDMLUVA

Česká společnost usilovala o politickou emancipaci v moderní době klopotně, ale vytrvale. Časy se přitom měnily a s nimi liberální demokracie, která přinášela historické příležitosti a nabízela koncepty, jak tohoto cíle dosáhnout. Uvidíme, že v české historii je třeba rozlišit tři typy liberální demokracie – stejné, jaké známe z dějin západní Evropy. Nejprve jsme povzbuzeni revolučním rokem 1848 doufali v parlamentní demokracii, ve kterou se měla proměnit mnohonárodní habsburská monarchie. Vznikla liberální národní strana vedená vzdělaným měšťanstvem a podporovaná i venkovským obyvatelstvem, která za svůj přijala program federalizace Rakouska. Tato zakladatelská generace české liberální politiky sice zformulovala základní politické koncepty, k nimž se stále v nějaké podobě vracíme, ale žádného většího politického úspěchu se nedopracovala. Teprve následná generace politických vůdců, která se prosadila s koncem 19. století, přeformulovala tyto koncepty a dala české politice novou dynamiku. Nicméně demokracie se mezitím změnila. Parlamentní demokracie stran měšťanských notáblů se přetvořila ve stranickou demokracii,

když se začaly prosazovat masové společenské strany schopné mobilizovat velké sociální třídy na svou podporu. V Evropě všeobecně byly tyto změny spojeny se vzestupem nacionalismu a socialismu, které podkopaly klasický liberální parlamentarismus.

Ve střední Evropě habsburská monarchie v těchto podmínkách jen těžko hledala *raison d'être* svého nadnárodního soustátí. Se vzestupem masové demokracie v politice začaly vystupovat nové společenské skupiny, v českých podmínkách hlavně dělníci a zemědělci, kteří patřili k neprivilegovaným vrstvám a pochopitelně toužili změnit zavedené pořádky. Starý národní liberalismus otců zakladatelů byl u konce s dechem a bylo potřeba jej reformulovat, aby vstřebal ony nové požadavky nacionální, socialistické, ale i středostavovské agrární. Nejenom v Čechách doprovázela zrod stranické demokracie nespokojenost s liberalismem a mluvilo se o jeho soumraku. Vznikly nové masové strany, které měly nové vůdce, vlastní organizaci a ideologii.

V Česku však dobová nespokojenost s liberalismem nevedla k odmítnutí předchozího politického programu české emancipace, spíše se prosadila jeho nová formulace. Pokusů bylo vícero, ale nás bude zajímat ideologická inovace, se kterou přišel T. G. Masaryk, neboť ta nabídla české politice demokratickou perspektivu na dlouho dopředu a stalo se, že se k ní vracíme i v jiných dobách a souvislostech. Můžeme ocenit, že se Masaryk uvaroval omezeného nacionalismu a ve své socialistické formulaci národního programu převzal mnohé motivy z transformace liberalismu, k níž tehdy docházelo v západní Evropě. Nově přitom dokázal rovněž formulovat politický požadavek na federalizaci Rakouska tak, že národní svoboda, jak ji pojímal, předpokládala existenci nadnárodního svobodného soustátí. Masarykův koncept politické emancipace české společnosti se tak mohl stát ideologickou oporou samostatné republiky i v meziválečné Evropě, když česká demokracie svou samostatnost opírala o demokratické společenství evropských států.

Svobodná republika nemohla ovšem přežít v dobách, kdy demokratickou Evropu válcoval nejprve fašismus a poté komunismus. Nicméně když se koncem 80. let 20. století ve střední a východní Evropě hroutil komunismus, mohly se v myslích

současníků vynořovat takovéto polozapomenuté programy národní svobody z minulých dob. Tehdy se liberalismus vítězně vrátil na scénu světových dějin. Právě 90. léta 20. století se stala nesporným triumfem liberálního Západu ve světě. Ve střední Evropě jsme prožívali import neoliberalismu v tehdejších konzervativním balení ze Západu, který se zdál být efektivním nástrojem k demontáži socialismu v postkomunistických zemích. Pád komunismu ale nebyl způsoben jenom importem z vnějšku. Není myslitelný bez domácí demokratické aktivizace občanů. O liberalismu byly přitom v domácím prostředí různé představy a sporům se nedalo vyhnout, dokonce se dá říci, že na pozadí těchto sporů lze teprve zachytit dramatický zápas o rozvoj demokracie v postkomunistické společnosti.

Václav Havel, který byl vůdcem demokratické revoluce v českých zemích, je v tomto ohledu příkladnou postavou. Jako disident za komunistické diktatury uvažoval o nepolitickém odporu vůči komunistickému režimu, přičemž po liberální demokracii, natož liberálním kapitalismu nijak zvláště netoužil. Liberální kapitalismus nepovažoval za řešení krize moderního člověka, která postihovala jak komunistický Východ, tak kapitalistický Západ. Nicméně vůdcem revoluce a prezidentem nové demokracie se stal v éře triumfujícího liberalismu. Usiloval o demokracii a potýkal se s liberalismem. Demokracie i liberalismus nabízely koncepty politického chování, mezi nimiž lze vidět napětí. Liberalismus byl tehdy hlavně importem, ale vyrůstal také z domácích tradic a pomáhal lepit nové záplaty na staré pytle.

Václav Havel se tak dostával do politických sporů, ve kterých musel nechat stranou své disidentské pojetí nepolitické politiky a hledal vhodnou politickou formu pro občanský aktivismus, který přinesla demokratická revoluce. Polemizoval přitom s importovaným liberalismem, zároveň ale přitakával jeho globálnímu vítězství.

Vzorem liberální demokracie byla stranická demokracie, ale ta v té době procházela paradigmatickou změnou, jejíž zesílená ozvěna rezonovala i v postkomunistických zemích. Místo stranické demokracie se rodila demokracie publika. Podrobněji o tom bude ještě řeč, zde snad stačí jenom poukázat na některé fenomény: Zavedené masové strany ztratily své sociálnětřídní zázemí. Voliči přestali věřit stranám a občané

hledali neparlamentní cesty k vyjádření své politické vůle. Politické elity o přízeň voličů začaly usilovat hlavně v masmediálním prostoru a zdrojem důvěry voličů se stala jejich mediální performance. Politika se personalizovala a prohloubil se její vizuální rozměr. Stranické programy ztratily na významu. Při vítězném tažení liberalismu postkomunistickou střední Evropou můžeme zaznamenat stejné fenomény. Stranictví bylo v očích občanů diskreditováno. Vznikaly sice nové strany, které byly hybateli transformace, ale snadno ztrácely důvěru občanů. Vznikly tak stranické systémy, které byly nestabilní a nové politické instituce neměly pevné základy. V 90. letech se ještě nemluvílo o krizi liberalismu, ta přišla až v 21. století, ale liberální demokracie již tehdy měnila svou tvářnost. Nepřekvapí, že demokratičtí vůdci hledali nové vzorce politického chování. Česká politika byla svým způsobem takovou malou laboratoří.

V našem výkladu se zaměřujeme na Masaryka a Havla, kteří v různých dobách a v různých režimech vedli své spory o liberalismus. Zajímat nás budou konceptuální inovace, které obohatily politickou teorii a prospěly rozvoji demokracie. Co tyto postavy spojuje a v čem se rozchází? Co přináší české demokracii slovem i skutkem, aby obstála v těžkých zkouškách, a v čem ji oslabují? Oba „filozofové na trůnu“ měli potíže s liberalismem, ale zároveň byli klíčovými účastníky ideologických sporů, ve kterých usilovali o inovaci liberalismu, jež by prohloubila demokratický obsah české politiky.

Liberalismus prohlubující demokracii? Jak tomu rozumět, když se říká, že liberalismus může být zároveň jejím hrobařem? Chtěl bych ukázat, že oba intelektuální politici patří k tvůrcům české liberální tradice, přes všechny rozdíly dobové a ideové, které mezi nimi leží. Můžeme doufat, že právě tato linie pomůže při obraně demokracie před současnou vlnou antiliberalismu, která se šíří Evropou, jelikož další krize liberální demokracie je zřejmě v chodu. Není proto od věci podrobněji prozkoumat oba české spory o liberalismus, které se odehrály ve zlomových obdobích české historie, a podívat se, zda si česká demokracie vytvořila v minulosti nějakou liberální imunitu, která by jí pomohla obstát pro futuro.

Mezi koncem 19. století a koncem 20. století v Evropě leží věky nabitě událostmi, zvraty a diskontinuitami

společenskými, kulturními a v neposlední řadě politickými, zejména ve střední Evropě, která byla několikrát geopoliticky překopána. Lze vůbec mluvit o nějakých kontinuitách, návaznostech a tradicích, které by tyto sobě tak vzdálené světy spojovaly? Nejspíše ano, protože takové vazby ve svém životě na pokračování si neustále vytváříme, abychom tomu, co myslíme a děláme, rozuměli v návaznosti generací, a to i když se od nich chceme oddělit, anebo na něco zapomenout. K porozumění přítomnosti potřebujeme pojmy z minulosti, bez nich pochopení zůstává stát v němém úžasu. Neobejdeme se ovšem bez kritického přezkoumání konceptů, kterými chceme tuto vzdálenost překlenout. O takovéto kritické přezkoumání vybraných konceptů z moderní české politické historie chceme usilovat.

Uznáváme, že případné historické spojnice jsou ideologické konstrukce. Příkladem může být český demokratický mýtus, který z obou zmiňovaných intelektuálních politiků dělá zakladatele jednoho státu. Vypráví se tak, že Masaryk ještě v 19. století vypracoval svébytný program české politické emancipace, který tehdejšímu národnímu obrození dával širší humanistické a progresivní cíle. Před světovou válkou se sice dostal mimo hlavní proud české politiky, ale válka, ve které se zhroutily velké monarchie střední a východní Evropy, poskytla příležitost pro realizaci jeho demokratického programu, který se jakoby mávnutím kouzelného proutku najednou hodil k legitimizaci samostatného Československa v tehdejší nové Evropě, a tak se Masaryk stal mýtotvorným otcem zakladatelem demokratického státu.

Leč nová demokratická Evropa dlouho nevydržela. Záhy byla rozedrána na kusy radikalizujícím se nacionalismem a fašismem, kterým zpovzdálí sekundoval bolševický komunismus. Masarykův zakladatelský obraz bledl, ale ani druhá republika se nedokázala masarykovského mýtu zbavit úplně, ačkoli usilovně hledala nový ideologický rámec pro českou politickou existenci, který by ji uvedl v soulad s nacionalistickou vlnou revidující dosavadní versailský systém.

Masarykův nástupce, prezident Beneš odešel do exilu s nadějí, že Masarykova republika bude obnovena. Po druhé světové válce, ve které byl evropský fašismus poražen spojenectvím liberálních demokracií Západu a komunistického